

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-
III

Mar.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

जातीव्यवस्थेचा लोकशाहीवरील परिणाम

प्रा. ताराचंद एम. सावसाकडे

राज्यशास्त्र, विभाग प्रमुख,
धनाजी नाना महाविद्यालय,
फैजपूर, जि.जळगांव

सारांश

स्वातंत्र्यानंतर भारताने ज्या संसदीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा अंगिकार केलेला आहे व डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेल्या लोकशाहीच्या संदर्भात ६७ वर्षातील लोकशाही व्यवस्थेचा व सांसदीय लोकशाहीचा ताळेबंद तपासून बघण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे. भारतातील गेली सुमारे दोन हजार वर्षे रूजलेली जाती व्यवस्था आज कोणत्या स्वरूपात आहे? जाती व्यवस्थेचा राजकीय व्यवस्थेवर कोणता चांगला वाईट परिणाम झाला आहे हे तपासणे गरजेचे झाले आहे.

प्रस्तावना

१९४७ साली भारत स्वतंत्र होऊन एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात आला. जगातील महत्त्वाच्या लोकशाही देशांपैकी भारत हा एक लोकशाही प्रधान देश आहे. भारतीय संविधानात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता या लोकशाही मूल्यांचा स्विकार करण्यात आला. भारतासारख्या लोकशाहीची तत्त्वे असलेल्या देशात जातीव्यवस्थेच्या राजकारणामुळे राष्ट्रीय एकात्मता, बंधुता, न्याय, समता, धर्मनिरपेक्षता या लोकशाही मूल्यांची रूजवणूक करण्यात अडथळा निर्माण होऊन, देशाची एकता व अखंडतेला धोका पोहचला आहे. देशातील घटक राज्याच्या राजकारणात जातीच्या राजकारणाने प्रवेश केलेला आहे. राज्याच्या राजकारणात काही जाती वरचढ ठरतात तर काही जाती सत्तेपासून बाजूला पडतात. याचे कारण केवळ त्या जातीच्या संख्येत सापडत नाही. जातीचे भौगोलिक स्थान, पारंपारिक जाती व्यवस्थेतील दर्जा, आधुनिक काळातील राजकीय संघटन व जागृतीची पार्श्वभूमी, साधनसामग्रीशी असलेले नाते आणि उपजीविकेचे स्वरूप या घटकावर जातीचे राजकारणातील स्थान ठरते. ज्या जाती सलग भौगोलिक पट्ट्यात पसरलेल्या आहेत. त्या जातींना राजकीय सत्तेत वाटा मिळविणे थोडे सोपे जाते. कारण त्या भौगोलिक पट्ट्यात किमान स्थानिक पातळीवर अशी जात राजकारणात क्रियाशील असते.^१

ज्या जाती सलग दोन-तीन जिल्ह्यात असतात त्यांना या भौगोलिक स्थानाचा जास्त फायदा होतो. त्यातच जर परंपरेने ती जात उच्च किंवा मध्यम दर्जाची मानली गेली असेल तर तिची सामाजिक प्रतिष्ठा हे राजकारणाचे एक महत्त्वाचे साधन बनते. पूर्वापार कनिष्ठ मानलेल्या जातीला राजकीय हस्तक्षेप करणे अवघड असते. कारण त्या जातीच्या कनिष्ठत्वामुळे तिच्या सत्ता प्राप्तीच्या प्रयत्नांना यश मिळत नाही. मात्र जातीचे राजकारणातील स्थान ठरवणारे मुख्य घटक म्हणजे राजकीय जागृती आणि साधनसामग्रीवरील नियंत्रण या दोन अनुकूलता असलेल्या जातीय राजकारणात वर्चस्व गाजवू शकतात. त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेला धोका निर्माण होऊ शकतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात लोकशाही व जातीव्यवस्था या संकल्पनेचा व जाती व्यवस्थेचा लोकशाहीवरील परिणामाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

लोकशाही

लोकशाही हा इंग्रजीतील Democracy या संज्ञेचा प्रतिशब्द आहे. डिमॉस (Demos) + क्रेसी (Cracy) अशी फोड केली असून त्याचा अर्थ सामान्य लोक व सत्ता असा होतो. हा शब्द डिमॉस + क्रॅटोस (Demos + Kratos) या ग्रीक शब्दापासून झालेला असून त्याचे लॅटीन रूप डिमॉक्रॅशिया असे आहे.^१

अनेक आधुनिक विचारवंतांनी 'लोकशाही' या संकल्पनेची व्याख्या केलेली आहे. त्यापैकी अब्राहम लिंकन यांची "लोकांचे, लोकांकडून, लोकांसाठी चालविलेले राज्य" ही व्याख्या लोकप्रिय आहे.

लोकशाही ही एक जीवनपद्धती आहे. एक राज्यघटनेचा व राज्यव्यवस्थेचा प्रकार आहे. सामाजिक जीवनाच्या आवश्यकतेतून व अपरिहार्यतेतून जीवन व्यतीत करण्याच्या ज्या काही विचारप्रणाल्या आणि आचारधर्म प्रस्तुत झाले. त्यापैकी लोकशाही ही एक आहे. लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य, लोकांनी स्वतःवर करायचे राज्य, प्रौढ मताधिकारांच्या आधारे खुल्या व निःपक्षपाती निवडणुकांद्वारे चालणारे राज्य होय. प्राचीन ग्रीक व रोमनप्रमाणे भारतातही वेदोत्तर काळापासून गुप्तकाळापर्यंत लोकशाही स्वरूपाची गणराज्ये होती. त्याचा उल्लेख जैन, बौद्ध साहित्यातून तसेच महाभारत, कौटिलीय अर्थशास्त्र आणि ग्रीक लेखकांच्या वृत्तांतून मिळतात. त्यातील बहुतेक गणराज्ये बिहार सिंधू नदीचे खोरे आणि वायव्य प्रांत या भागात होती. कोणत्याही सभासदाकडून प्रस्ताव मांडण्यात येत असत व त्यावर चर्चा होऊन मतदान घेतले जात असे. तथापि या व्यवस्थेत चातुर्वर्ण्य, त्यातील क्षत्रियांचे व काही क्षत्रिय कुळांचे श्रेष्ठत्व व वर्चस्व, त्यांच्या स्वतःच्या वंशाबद्दलचा अहंकार या लोकशाहीस बाधक गोष्टी तत्कालीन गणराज्यव्यवस्थेत होत्या.

संसदीय लोकशाहीचा स्विकार

स्वातंत्र्यानंतर सविधानकारांनी भारतासाठी संसदीय लोकशाही स्विकारली ही संसदीय लोकशाही ब्रिटनकडून स्विकारली असली; तरी ती जशीच्या तशी स्विकारलेली नाही. संविधानकारांना उदारमतवादी प्रतिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेतील उणीवांची जाणीव होती. म्हणून भारतीय प्रवृत्तीला साजेशी अशी संसदीय लोकशाही भारतीय राज्यघटनेत स्विकारली. हे भारताच्या राज्यघटनेचे मॉडेल मात्र हे इतरांपेक्षा खूप वेगळे आहे. भारतीय घटनाकारांचा लोकशाही व्यवस्थेवर विश्वास असला, तरी शासन व्यवस्थेचा एक प्रकार एवढ्या मर्यादित अर्थाने त्यांनी लोकशाहीचा विचार केला नाही. त्यांच्या दृष्टीने लोकशाही व्यवस्था एक जीवनपद्धती आहे. समाजातील सर्व घटकांना योग्य न्याय मिळवून देणारी, समाजातील सर्व घटकांच्या परस्पर सहकार्याने देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारी, दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक या समुहायातील लोकांचा विकास व्हावा, हुकूमशाहीला थारा नसणारी, लोकसहभागाला विशेष महत्त्व देणारी एक आदर्श समाज व राष्ट्रनिर्मितीची कल्पना आहे. आर्थिक व सामाजिक लोकशाही रूजविण्याची संकल्पना आहे. डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीची अतिशय समर्पक व्याख्या केलेली आहे. "ज्या शासन पद्धतीत लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतीकारक स्थित्यंतरे रक्तपाताशिवाय घडवून आणण्यात येतात ती लोकशाही." म्हणूनच घटनाकारांनी इंग्लंडची संसदीय लोकशाही, रशियाची पंचवार्षिक योजना व समाजवाद, अमेरिका व फ्रान्सच्या राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क, ऑस्ट्रेलिया व कॅनडाकडून समवर्ती सूची व संघसूची स्विकारली. संघराज्यात्मक पद्धतीमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका पोहचू शकतो हे लक्षात आल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी केंद्र सरकार मजबूत करण्याची सूचना केली. यामुळे राज्य सरकारच्या अधिकारावर गदा येईल, त्यासाठी अधिकाराची विभागणी करण्यात आली व त्यातूनच संघसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची निर्माण केली गेली.

जातीव्यवस्था

आधुनिक जगामध्ये भारत हा देश वगळल्यास अशा प्रकारची जाती व्यवस्था कुठेही आढळत नाही. भारतीय जाती व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असून तिची उत्पत्ती वैदिक काळापासून मानली जाते.

जाती Caste हा शब्द पोर्तुगीज शब्द Casta पासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ प्रजाती संबंधी असलेला भेद असा होतो. टाटा इस्टिट्युटचे निर्देशक प्रा.ए.आर. वाडीया यांच्या मते Caste हा शब्द लॅटीन भाषेतील Castus पासून तयार झाला. त्याचा अर्थ विशुद्ध किंवा अशुद्ध किंवा भेदभाव निर्माण करणारा असा होतो. मुजूमदार यांनी जाती व्यवस्थेला एक वर्गबंद असणारा वर्ग असे वर्णन केले. डॉ. आंबेडकरांच्या मतानुसार जाती व्यवस्था ही एक वर्गबंद व्यवस्था तिच्यामध्ये बर्हिगट विवाह बंधनावर अंतर्गत विवाह बंधनाचे वर्चस्व प्रस्थापित होते असे वर्णन केले आहे.

जातीवादाचा अर्थ स्पष्ट करतांना के. एम. पत्रीकर यांनी म्हटले की, राजनीतिक भाषा में उपजाती प्रती निष्ठा का भाव ही जातीवाद है। यावरून असे लक्षात येते की, जातीवादाचे दोन पैलू आहेत, एक भावना आणि दुसरे कर्म. पहिला मनोवैज्ञानिक तर दुसरा व्यवहारिक. मनोवैज्ञानिक दृष्टीकोनातून व्यक्ती आपल्या भावना आपल्या जातीसाठी केंद्रीत करतात, त्यांच्या कल्याणासाठी चिंता करतात. दुसरा पैलू क्रियात्मक किंवा व्यवहारिक याचा अर्थ या मधील प्रत्येक व्यक्ती आपल्या जातीच्या कल्याणासाठी विचार करतात. एवढेच नाही तर त्यासाठी कार्य करून त्यांच्या विचारांना आणि भावनांना व्यावहारिक रूप देतात.

भारतातील जातीव्यवस्था ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र यांच्या जन्माच्या व श्रमविभागणीच्या सिद्धांतावर आधारित आहे. अन्याय, विषमता, दुरावा हा या जाती व्यवस्थेचा स्थायीभाव राहिला आहे. जाती व्यवस्थेमुळे व्यक्ती व्यक्तीमध्ये घृणा, द्वेष तसेच प्रतिस्पर्धेला जन्म दिला जातो. जातीसंबंधी भावना विकसित झाल्यास जातीच्या सदस्यांचा विकास सर्वस्व आहे असे समजून देशहित आणि समाजहिताला नग्न्य समजतात. जातीव्यवस्थेमुळे जाती अंतर्गत विवाह, स्पृश्य-अस्पृश्यता, रितीरिवाज यामुळे जातीचे स्वातंत्र्य व्यक्तिगत कायम राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. जातींमध्ये आपआपसात प्रतिस्पर्धा, गटबाजी राहते.

ब्रिटीशपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही राजकारणात व सत्तेत वरिष्ठ जातीच्या लोकांचे वर्चस्व होते. ब्रिटीशपूर्व काळात राजकीय नियंत्रण ब्राम्हणांच्या हाती असल्याचे दिसते. पारंपारिक उच्च स्थान, ज्ञान क्षेत्रातील वर्चस्व, प्रशासनावरील ताबा यामुळे पेशवाईत ब्राम्हणांचे वर्चस्व होते. ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर ब्राम्हणांचे राजकीय व प्रशासकीय वर्चस्व ओसरले; पण अल्पावधीतच ब्राम्हण समाजाने इंग्रजी शिक्षण आत्मसात करून प्रशासनात आपला जम बसविला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी ज्या राजकीय संघटनांची निर्मिती व प्रयत्न सुरू झाले, ज्या विविध मवाळ, उदारमतवादी, जहाल, क्रांतीकारक गटाचा उदय झाला. त्याचेही नेतृत्व ब्राम्हणांकडेच होते.

या व्यवस्थेने अस्पृश्य जातीवर बंधने आणून त्या जातीतील लोकांचे पूर्णपणे खच्चीकरण केले. त्यासाठी ब्रिटीश राजवटीत व स्वातंत्र्यानंतरही जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी व वरिष्ठ जातीचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी महात्मा ज्योतीबा फुले, शाहु महाराज, डॉ. आंबेडकर यांनी अफाट प्रयत्न केले. तसेच तामिळनाडूमध्ये राधास्वामी नायकर यांनी सेल्फ रिफ्लेक्टच्या माध्यमातून ब्राम्हणशाहीला विरोध केला. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी वरिष्ठ जाती आणि कनिष्ठ जाती यांचे हितसंबंध परस्पर विरोधी असल्याचे प्रभावी व सुस्पष्ट मांडणी केली. भट-ब्राम्हण आणि शुद्र अशा दोन गटात समाजाची विभागणी झाली हे दाखवून दिले. तसेच वरिष्ठ जाती कनिष्ठ जातीच्या लोकांचे शोषण कसे करतात? त्याचे उदाहरण जगासमोर मांडले.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीही डिप्रेसड क्लास मुव्हमेंट ही चळवळ ब्राम्हण व प्रस्थापितांविरुद्ध सुरू केली. १९२० साली बहुजन पक्ष स्थापन करून बहुजनांना संघटीत करण्याचे कार्य केले. १९४२ साली शेड्युल कॉस्ट फेडरेशन आणि मजदूर पक्षाची स्थापना झाली आणि दलितांचा राजकारणातील प्रवेशाचा मार्ग मोकळा झाला.

भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षता तत्वाचा स्विकार केला व सर्वोच्च न्यायालयाने या तत्वाला घटनेच्या मुळ चौकटीचा भाग मानले आहे. घटनेच्या माध्यमातून समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय या लोकशाही मूल्यांवर आधारीत समाज रचना निर्माण करण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे.

संविधानामध्ये दलित जातीवर होणारे अन्याय थांबविण्यासाठी अस्पृश्यता निवारण कायदा करण्यात आला. मागास जाती-जमातीच्या विकासासाठी अल्पसंख्याक आयोग नियुक्त करण्याची तरतुद करण्यात आली. १९६० च्या दशकात डॉ. राममोहन लोहिया यांच्या विचारातून मागास जातीच्या राजकारणाचा पाया रोवला गेला. याला “पिछडोली निती” च्या नावाने ओळखले जाते. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी रिपब्लिक पार्टी स्थापन करून दलित चळवळीला राजकीय क्षेत्रात आणले. डॉ. आंबेडकरांचा आदर्श ठेवून १९८४ मध्ये बहुजन समाज पार्टी स्थापन करण्यात आली.

परिणाम

जाती व्यवस्थेचे राजकारण राष्ट्रीय ऐक्याला घातक ठरू लागले आहे. आज भारतामध्ये जाती-जमातीचा तणाव, संघर्ष वाढू लागला आहे. राजकीय पक्ष मताच्या स्वार्थासाठी जातीय दंगली घडवून आणत असतात. गुजरात मधील दंगली, उत्तर प्रदेशातील मुजफ्फरनगर दंगल, अलिगड, अलाहाबाद, मालेगाव, वाराणसी, भिवंडी इत्यादी शहरामध्ये जातीय दंगली घडून आल्या.

मायकेल ब्रेचर यांच्या मतानुसार अखिल भारतीय राजकारणात राज्यस्तरावरील राजकारणात जातीवादाचा प्रभाव अधिक आहे. बिहार, केरळ, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, हरियाणा, राजस्थान या राज्यांच्या राजकारणाचे अध्ययन जातीय गणितावर विश्लेषण केलेले आहे. केरळमध्ये साम्यवाद्यांना मिळणारे यश म्हणजे त्यांनी इजावाहा जातीचे केलेले संघटन होय. आंध्रप्रदेशची राजनिती कम्मा व रेड्डी जातीमधील संघर्षाची आहे. गुजरातच्या राजकारणात पाटीदार व क्षत्रिय या दोन जाती प्रभावी आहेत. राजस्थानमध्ये जाट व राजपूत जातींची प्रतिस्पर्धा आहे. महाराष्ट्रात मराठा व कुणबी या जातीचे प्रभुत्व दिसून येते. उत्तरप्रदेश व बिहारमध्ये जातीय राजकारण खुल्या पद्धतीचे आहे. उत्तरप्रदेशात चरणसिंह व बिहारमध्ये कर्पूरी ठाकूर यांच्या नेतृत्वात जातीपातीस पाठिंबा मिळाला. हरियाणात देवीलालने जातीच्या आधारावर सत्तेच्या शिखरावर पोहचण्याचा प्रयत्न केला. बिहारमध्ये लालुप्रसाद यादव यांच्या नेतृत्वात जातीच्या राजकारणाची मुळे मजबूत झालेली आहे. तर उत्तरप्रदेशात मुलायमसिंह यादव, काशिराम यांची प्रतिनिधी मायावतीने आपल्या जातीय व्होट बँकेच्या आधारावर जातीय संघर्षाकडे ढकलले.

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य असले तरी धार्मिकता आणि जातीयता या आधारावर भारतात राजकीय पक्षांची निर्मिती झालेली आहे. उदाहरणार्थ रिपब्लिकन पक्ष, मराठा महासंघ वगैरे. राजकीय पक्ष आपल्या पक्षातील उमेदवारांची निवड करतांना जातीय आधारावर निर्णय घेत असतात. प्रत्येक पक्ष कोणत्याही निवडणूक क्षेत्रात उमेदवार निवडतांना जातीय गणिताद्वारे विश्लेषण करतो. १९६२ मध्ये गुजरातमधील निवडणूकीत स्वतंत्र पार्टीच्या सफलतेचे रहस्य येथील क्षत्रिय जातीच्या समर्थनात दडलेले होते. १९८९ च्या लोकसभा निवडणूकीत उत्तरप्रदेश व बिहारमध्ये जनता

दलास अभुतपूर्व विजय मिळाला याचे कारण जाट-राजपूत यांचे समर्थन होय. जातीपातीच्या आधारावर उमेदवाराची निवड व सत्तेत आल्यावर त्यांना मंत्रीपद व अन्य लाभाचे पद दिले जाते.

भारतात निवडणूक अभियानात जातीय व्यवस्था या साधनाचा अवलंब करतांना दिसून येतो. उमेदवार ज्या निर्वाचन क्षेत्रात निवडणूक लढतो, त्या निर्वाचन क्षेत्रात जातीवादाची भावना सातत्याने पुढे ठेवली जाते की जेणेकरून संबंधित उमेदवाराच्या जातीवरून मतदारांचा पाठिंबा मिळेल. कोहन, मेचर, कोठारी, वर्मा, भाम्बरी, रामाश्रय रॉय या विद्वानांच्या मते असे स्पष्ट होते की, जाती आपल्या मत शक्तीच्या कारणाने प्रभाव टाकण्यात सक्षम भूमिका निभावतात. गाव व शहरात सुद्धा उमेदवाराला जातीच्या आधारावर मत दिले जाते.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानकर्त्यांनी ज्या उद्देशाने भारतात संसदीय लोकशाहीचा स्विकार केला होता. त्या उद्देशालाच खऱ्या अर्थाने तडा गेला. संसदीय लोकशाही विविध जाती समुदायांना सोबत घेऊन येथील जनतेचा विकास व्हावा, विविध जाती समुदायातील लोकांच्या निःपक्षपाती सहभागातून भारतीय लोकशाहीचा विकास व्हावा हा उद्देश होता. पंचायत राज्यसंस्थेत व लोकसभा, विधानसभेमध्ये अनुसूचित जाती व जमातींना काही राखीव जागा जरी देण्यात आल्या असल्या तरी उच्च जातींचा निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत प्रभाव पडतांना दिसून येतो. त्यामुळे कनिष्ठ जातीवर अन्याय होतो असेच म्हणावे लागेल. अब्राहम लिंकनने केलेली लोकशाहीची व्याख्या ही केवळ कागदपत्रावरच शिल्लक राहिलेली आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्था लोकशाहीला घातक ठरतांना दिसून येते. बंधुत्व, समानता, स्वतंत्रता आणि न्याय ही लोकशाहीची आधारभूत तत्त्वे जाती व्यवस्थेकडून तुडविली जात आहे.

संदर्भ

- १) सुहास पळशीकर, जात व महाराष्ट्रातील सत्ताकारण, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९८
- २) Marathivishvakosh.in
- ३) Vision २०५६, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, २०१४
- ४) राम पुनियानी, जमातवादाचे राजकारण मिथके आणि वास्तव, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००७
- ५) सु. वि. जोशी, जाती अंताच्या चळवळीची दशा आणि दिशा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००८
- ६) डॉ. य. दि. फडके, राखीव जागांचे शंभर वर्षे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६
- ७) प्रा. शेख हाशम, डॉ. जोगेंद्र गवई, भारताचे शासन आणि राजकारण, द. वि. भालेराव, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, २०१४
- ८) पुण्यनगरी वृत्तपत्र व इंटरनेट